

**AFRİKA'DA TASAVVUFUN YAYILMASINA HAC YOLCULUKLARININ
ETKİSİ
THE IMPACT OF PILGRIMAGES ON THE SPREAD OF SUFISM IN AFRICA**

Hasan YAVUZ

Milli Eğitim Bakanlığı-Kocaeli

hasanyavuz16@hotmail.com **Orcid:** 0000-0003-2156-4828

Atıf/©: Yavuz, Hasan. "Afrika'da Tasavvufun Yayılmasına Hac Yolculuklarının Etkisi",
Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13-25 (Ocak 2026), 66-85

Citation/©: Yavuz, Hasan. "The Impact Of Pilgrimages On The Spread Of Sufism In Africa",
Kafkas University Faculty of Divinity Review 13-25 (January 2026), 66-85

Makale Bilgisi / Article Information:

Doi: 10.17050/kafkasilahiyat.1813945

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 30 October / Ekim 2025

Accepted / Kabul Tarihi: 25 November / Kasım 2025

Published / Yayın Tarihi: 15 January / Ocak 2026

Volume / Cilt: 13; **Issue / Sayı:** 25; **Pages / Sayfa:** 66-85

Suggested ISNAD Citation: Hasan Yavuz, "Afrika'da Tasavvufun Yayılmasına Hac Yolculuklarının Etkisi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/25 (Ocak-January 2026), 66-85

Notlar/Notes

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/İntihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/İntihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

www.dergipark.org.tr

AFRİKA’DA TASAVVUFUN YAYILMASINA HAC YOLCULUKLARININ ETKİSİ

Hasan YAVUZ

Öz

Bu çalışma, Afrika’dan Hicaz’a uzanan hac yollarının tarihsel süreçte tasavvufî hareketlerin oluşumu ve yayılmasındaki rolünü incelemektedir. Hac ibadeti, İslâm dünyasında yalnızca dinî bir vecibe değil, aynı zamanda kültürel, ilmî ve manevî etkileşimlerin merkezinde yer alan dinamik bir olgudur. Sûfî tarikatlar, hac yolculuklarını bireysel manevî arınmanın ötesinde bir irşad ve tebliğ alanına dönüştürmüşler; güzergâh boyunca kurdukları tekke, zâviye ve ribâtlar aracılığıyla hem hacıların konaklama ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılamışlar hem de kendi tasavvufî öğretilerini yaymışlardır. Böylece bu kurumlar, ilim, eğitim ve maneviyatın harmanlandığı çok işlevli merkezler hâline gelmiş; farklı coğrafyalardan gelen Müslümanların etkileşimini artırarak İslâm dünyasında ortak bir dini bilinç oluşturmuştur. Kâdiriyye, Ticânîyye, Senûsiyye, Sâlihiyye ve Yeşrutîyye gibi tarikatlar, Afrika kıtasında İslâm’ın kökleşmesinde ve sömürgecilik karşıtı direnişlerin örgütlenmesinde hac yollarını etkin biçimde kullanmıştır. Hac güzergâhları üzerindeki bu tasavvufî hareketlilik, dini öğretinin aktarımını kolaylaştırmış ve yerel topluluklar arasında güçlü bir dayanışma ağı doğurmuştur. Sonuç olarak, hac yolları sadece bir ibadet güzergâhı değil, İslâm dünyasında bilgi, inanç ve maneviyatın dolaşımını sağlayan bir medeniyet hattı olarak tarihsel sürekliliğini korumuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Tasavvuf, Afrika, Hicaz, Hac Yolu, Tarikat.

THE IMPACT OF PILGRIMAGES ON THE SPREAD OF SUFISM IN AFRICA

Hasan YAVUZ

Abstract

This study examines the role of pilgrimage routes extending from Africa to the Hejaz in the formation and dissemination of Sufi movements throughout history. The pilgrimage (hajj) has been not only a religious duty but also a dynamic phenomenon at the center of cultural, intellectual, and spiritual interactions within the Islamic world. Sufi orders transformed the pilgrimage journey into a field of guidance and spiritual teaching beyond individual purification. Through the establishment of and security while simultaneously spreading their mystical doctrines. These institutions functioned as multifaceted centers where knowledge, education, and spirituality converged, enhancing interaction among Muslims from different regions and fostering a shared Islamic consciousness. Orders such as the Qadiriyya, Tijaniyya, Sanusiyya, Salihyya, and Yashrutiiyya effectively utilized the pilgrimage routes to consolidate Islam in Africa and to organize resistance movements against colonial powers. The Sufi mobility along these routes facilitated the transmission of religious knowledge and created a powerful

network of solidarity among local communities. Consequently, pilgrimage routes should be understood not merely as paths of ritual obligation but as civilizational arteries that ensured the continuous circulation of faith, knowledge, and spirituality across the Islamic world.

Keywords: Islamic History, Mysticism, Africa, Hejaz, Hajj Route, Tariqa.

GİRİŞ

İslâm’ın önemli ibadetlerinden biri olan hac, sûfiler için özel anlamlar barındırmaktadır. Sûfiler hac ibadetini nefsin tezkiyesi için önemli bir vesile olarak kabul etmekte ve aynı zamanda Hicaz bölgesinde bulunan kutsal mekânları da bir uyanış yeri olarak görmektedir.¹ Bu sebeple sûfiler Hicaz’ı sadece bir ibadet mekânı değil, manevî uyanışın ve yeniden doğuşun merkezi olarak görmüşlerdir. Mekke ve Medine, bu yönüyle birçok tarikat için ana irşad merkezlerine dönüşmüş; tarikatlar, Hicaz’da tekke, zâviye ve ribâtlar kurarak hem mücavirlik geleneğini sürdürmüş hem de farklı coğrafyalardan gelen müridlerle irtibat kurmuşlardır.² Hac vazifesini ifâ etmek için Hicaz’a gelen ziyaretçiler tekke ve zâviyelerde konaklayarak farklı tasavvuf ekollerıyla tanışmışlardır.³ Bu sayede Hicaz’da bulunan tarikat şeyhleri, Afrika’nın farklı yerlerinden gelen hacılardan bazılarını mürid edinmiş ve bu kimseleri memleketlerinde tarikatlarını yaymakla görevlendirmiştir.⁴ Ayrıca hacılar, yolculuk esnasında yol güzergâhındaki mutasavvıfları, zâviyeleri ve önemli sûfilerin kabirlerini de ziyaret etme imkânı bulmuşlardır.⁵

Hac yolculuklarının tarikatların yayılmasında etkili olduğuna dair kaynaklarda birçok örneğe rastlanılmaktadır. Mesela Batı Afrikalı Ahmed b. Ahmed’in (öl. 943/1536), 1485 yılında çıktığı hac yolunda Trablus’a uğradığı, Zerrûk Ahmed’in⁶ tesis ettiği Arûsiyye

¹ Esra Doğan Turay, “Sûfilerin Hacca Dair Görüş ve Orjinal Katkıları”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 13/25 (2018), 231-252.

² Avvaz Sâlih Ali Sâlih, *Tarîku’l-hacci ve eseruhâ alâ memleketi’l-Func el-İslâmiyye fî’l-fetrati (910-1236/1504-1821)* (Hartum: Câmiatü Ümmü Derman, 2011), 116.

³ Muhammed Buzenkad, “Rihletü’l-hacc bi’l-Garbi’s-Sahraviyyi hilâle’l-fetrati’l-ista’mâriyyet”, *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016), 2/41-58.

⁴ Ahmet Kavas, “Afrika’da İslâm’ın Yayılışı”, *Afrika’da İslâmiyet –Dünü, Bugünü, Yarını-*, ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 147-177.

⁵ Esra Doğan Turay, “Sûfilerin Hac Yolculuğu”, *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/1 (2019), 97-140.

⁶ Fas doğumlu Zerrûk Ahmed b. Ahmed el-Fâsî (öl. 899/1493-94), Fas’ta babasının öğrencisi olan Abdurrahman el-Mecdûli’ye Şâzelî tarikatına intisap etmiştir. 1468 yılında çıktığı hac yolculuğu iki sene sürmüş, hac dönüşü Kahire’de belirli bir zaman ikamet etmiştir. Bu arada Kâdirî şeyhi Hadramî’den icâzet almıştır. 1481 yılında yerleştiği Trablusgarp’ta çalışmalarını sürdürmüştür. Bkz. Ebû’l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsi İbnü’l-Kâdî, *Cezvetü’l-iktibâs fî zikri men halle mine’l-a’lâm bi’l-medîneti Fâs* (Rabat: Dârü’l-Mansur, 1973), 1/129; Ahmed Bâbâ et-Tinbûktî, *Neylû’l-ibtihâc*, ed. Abdülhamîd Abdullah el-Herrâme (Trablus: Daru’l-kâtib, 1989), 130; Derya Baş, “Zerrûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/297-300.

tarikâtına intisap ettiği; hac dönüşünde bu tarikâtı memleketi Tinbüktü'ye taşıdığı kaynaklarda yer almaktadır.⁷ Bunun yanında hac yolculuğuna çıkan mutasavvıflar, uğradıkları yerlerde birçok kimseyle görüşüyorlardı. Fas'ın âlim ve şeyhlerinden olan Ebû Sâlim Ayyâşi de (öl. 1090/1679) hac yolculuğuna çıktığında Sidi Hamid el-Cemenî, es-Serman ve Garbîyye gibi zâviyelerde konaklamış; uğradığı yerlerdeki ilim ve gönül ehliyle görüşmeler yapmıştır.⁸ Abdüsselâm b. Osman et-Tâcûrî (öl. 1139/1727) Libya'da yaşamış ilim sahibi şeyhlerden biriydi. Hac için çıktığı yolculukta Osmanlı eyaletlerini gezmiş ve ilim ehliyle buluşmuştu.⁹

Mağrib bölgesinde hüküm süren devletler, tarikatların hareketlerini takip etmiş ve bazı tasavvuf erbabının işlerini kolaylaştırmışlardır. Örneğin 1196-1465 yıllarında Fas'ta hüküm sürmüş bir Berberi hanedanı olan Merînîler, bazı şeyhlere imtiyazlar vermiş ve bazılarını hac kafilesinin sorumlusu olarak görevlendirmiştir. 1304 yılında Mağrib'den gönderilen hac kafilesine Tit Ribatî şeyhi, hac emiri olarak vazifelendirilmişti.¹⁰

Nakşibendiyye tarikâtının İslâm dünyasında yayılmasında da hac yollarının etkisi olmuştur. Hind bölgesinden gelen hacı ve tüccarlar Nakşibendiliğin İslâm dünyasına yayılmasında aktif rol almıştır.¹¹ Cezayirli Emir Abdülkadir (1832-1847) hacca gittiği esnada Nakşibendiyye tarikâtının önemli kollarından Hâlidîyye'nin kurucusu olan Hâlid el-Bağdâdî eş-Şehrezûrî (öl. 1242/1827) ile karşılaşarak ondan etkilenmiş ve yeni fikirler edinmiştir.¹²

Kuzey Afrikalı hacılar hac yolculukları esnasında konaklama yahut irşad amacıyla Mısır'daki tarikât ve zâviyeleri ziyaret ediyorlardı.¹³ Kuzey Afrika'nın farklı bölgelerinden hac için Kahire'ye gelerek Ezher'de ders gören âlimlerden bazıları bölgede varlığını hissettirmiş olan Halvetiye tarikâtına bağlanmış ve bu tarikâtı dönüşlerinde memleketlerine götürmüşlerdi.¹⁴ Cezayirli sûflilerden Mustafa b. Muhammed (öl.

⁷ İbrahim Ali Yusuf eş-Şâmî, "Turuku'l-hacci fi's-Sahraî'l-Kübrâ asra devleti Mâlî ve Sungay", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fi Ifrîkiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016), 2/108-135.

⁸ Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekr Ayyâşi, *er-Rihletü'l-Ayyâşiyye*, (Rabat: Daru's-suveydi, 2006), 1/72-75.

⁹ Tâhir Ahmed Zâvî, *A'lâmu Libya* (Beyrut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2004), 227; Ammar Muhammed Cuheydar, "Mahtûtatu fethi'l-alimi fi menakibi's-Şeyhi Abdi's-Salam bin Selim misêlün an kanavati't-tevâsuli abra turuki'l-hacci", *Turuku'l-hacci: Cûsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne's-sûûbi* (Rabat: Islamic Educational Scientific, Scientific and Cultural Organization (ISESCO) [el-Munazzamatü'l-İslâmiyye li't-Terbiye ve'l-Ulum ve's-Sekâfe], 2007), 398-409.

¹⁰ Muhammed el-Menûnî, *Varakâtu ani'l-hadâra'l-Mağribiyye fi asri Ben-i Merînî* (Rabat: Külliyyete'l-edeb ve'l-ulûmi'l-insâniyye, 1979), 132; Kadir Özköse, "Fas'ta Titunfitr Ribâtî ve Emgâriyye Tarîkatı "et- Taifetü's-Sanhâciyye", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 76-106.

¹¹ Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 268.

¹² B. G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sufî Direniş*, çev. Fatih Tatlılıoğlu (İstanbul: İnsan Yayınları, 1988), 57.

¹³ eş-Şâmî, "Turuku'l-hacci fi's-Sahraî'l-Kübrâ asra devleti Mâlî ve Sungay", 2/108-135.

¹⁴ Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*, 270.

1212/1798), hac için çıktığı yolculuk esnasında Kahire’de dönemin önemli âlim ve şeyhleriyle görüşme fırsatı bulmuş, görüştüğü kimselerden Şeyh Murtazâ ez-Zebîdî’nin (öl. 1205/1791) etkisinde kalmıştır. Hacdan dönüşünde onun zâviyesini genişletmiş ve tarikatta yeni düzenlemeler yapmıştır. Bu zat 1795 yılında hac dönüşünde Berka’da (Libya) vefat etmiştir.¹⁵

Somali bölgesinde yaygın olan Sâlihiyye tarikatı 1890 yıllarında Mekke’de ortaya çıkmıştır. Deli lakaplı Somali’de sömürgecilere karşı direnişiyile bilinen Molla Seyyid Muhammed b. Abdullah Hasan (öl. 1920), bilgisini artırmak için Harar ve Makdişu gibi yerleri ziyaret ettikten sonra 1895 yılında hac için Mekke’ye gelip yerleşir.¹⁶ Mekke’de Sudanlı Sâlihiyye tarikatı şeyhi Şeyh Seyyid Muhammed Sâlih ile tanışarak ondan etkilenir.¹⁷ Bu görüşmenin etkisiyle Somali’ye dönerek sömürgecilerle mücadelesini başlatır.¹⁸

Hac yolculukları yukarıda ifade edilenlerle beraber tasavvuf kültürünün zenginleşmesine de katkı sunmaktadır. Örneğin Nil vadisinde hac yolcularının uğramasıyla tasavvufi bir kültür muhiti oluşmuştur. Bu ortamda yetişenlerden biri de Sudan’da Osmanlı dönemini idrak eden, ilmi ve kültürel seviyesiyle öne çıkan meşhur hanım sufilerden Emûne b. Abûd’dur. Hac yolculukları aynı zamanda tarikatların ve dervişlerin birbirlerinden istifade etmesini de mümkün kılıyordu.¹⁹

Bu çalışma, Afrika’dan Hicaz’a uzanan hac yollarında sûfi tarikatların faaliyetlerini, kurdukları kurumları ve hac ibadetinin tasavvufi yayılmadaki rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle Kâdiriyye, Ticâniyye, Senûsiyye, Sâlihiyye ve Yeşrutiiyye gibi tarikatların seçilme nedeni; bu yapılar arasında Afrika kıtasında en geniş etki alanına sahip olmaları ve hac güzergâhlarında aktif bir şekilde faaliyet göstermeleridir. Çalışma, Afrika’dan Hicaz’a uzanan hac güzergâhlarında tasavvufî hareketliliğin özellikle 13.-20. yüzyıllar arasında geçirdiği dönüşümü tarihsel süreklilik içinde ele almaktadır. Ortaçağ İslam dünyasında (7.-15. yy.) şekillenen tarikat kurumlarının Memlük (1250-1517) ve Osmanlı (1517-1918) dönemlerindeki hac pratikleriyle birleşerek Afrika kıtasına uzanan etkileri incelenmekte; sömürgecilik sonrası döneme (19.-20. yy.) kadar süren bu etkileşim ağının dinamik yapısı analiz edilmektedir.

¹⁵ 1753 yılında Mısır’a yerleşen Hindistan asıllı Zebîdî, burada ilmî ve irşad vazifesi yürütmüştür. Osmanlı sultanlarından I. Abdülhamid’inde sevgi ve saygısını kazanmıştır. Özellikle Mağrib hacıları tarafından sevilen Zebîdî, hac yolculuğu esnasında ziyaret edilmediğinde hacıların eksik olduğunu kabul etmişlerdir. İsmail Durmuş, “Zebîdî, Muhammed Murtazâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/168-171.

¹⁶ Hasan Barlak, *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1809)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 60.

¹⁷ B. G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sûfi Direniş*, 233.

¹⁸ Dahir Hussein Addawe, *Somali’de Avrupalı Sömürgeciler ve Direniş Hareketleri (1885-1950)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 119.

¹⁹ İbrahim el-Hıdr el-Hasen, “Devru’l-mereti fi’t-tevâsuli’l-ictimâiyyi ve’d-diniyyi bi turuki’l-hacci abra vâdi’n-Nîli fi’l-iklîmî’ş-şemâliyyi (Emûne Bet Abûd nemûzecen)”, *Mû’temeru tariki’l-hacci fî İfrikiya* (Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrikiya, 2016), 7/54-65.

Çalışma, klasik İslâm tarihleri, seyahatnâmeler, arşiv belgeleri ve modern literatürü birlikte değerlendirerek hac yollarının sadece dinî bir ibadet hattı değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal bir etkileşim ağı olarak nasıl işlediğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışmanın temel dayanağını, klasik İslam tarihleri (İbn Battûta, Makrîzî, Ayyâşî vb.), tarikat biyografileri ve seyahatnâmelerin yanı sıra modern akademik literatür oluşturmaktadır. Özellikle Afrika tasavvuf tarihine odaklanan Kadir Özköse, Ahmet Kavas, Mervyn Hiskett, B. G. Martin ve Albrecht Hofheinz gibi araştırmacıların eserleri, tarikatların kıta içindeki sosyo-dinî etkilerini tahlil etmeye imkân vermektedir. Ayrıca Hartum merkezli ‘Afrika Hac Yolları Kongresi’ kapsamında yayımlanan çağdaş Arapça çalışmalar, Afrika’daki hac güzergâhlarının tarihsel işlevine ilişkin zengin veriler sunmaktadır. Bu farklı kaynak türleri birlikte değerlendirildiğinde, hac yollarının tasavvufî yayılmadaki rolü hem tarihsel hem coğrafi bağlamı içinde bütünlüklü bir biçimde analiz edilebilmektedir.

1. TARİKATLARIN HAC GÜZERGÂHLARINDAKİ HİZMETLERİ

Hac güzergâhlarında tarikatların kurduğu tekke, ribât ve zâviye gibi yerler hac yolcularına hizmet etmektedir. Özellikle Hicaz, Mısır vb. bölgelerde zâviye ve hankahlar; kimsesiz, yolcu ve hacıların misafir olarak kaldıkları mekânlar haline gelmiştir.²⁰ Makrîzî (öl. 845/1442), Kahire’de Memlûkler (1250-1517) döneminde hacıların konakladığı 11 ribât bulunduğunu ifade eder.²¹ Evliya Çelebi’nin (öl. 1684) dönemine gelindiğinde sadece Kahire’de binden fazla tekke ve zaviye vardır.²² Kuzey Afrika’da ise hac güzergâhında konaklama yapılan 15 km’de genellikle bir su sarnıcının yanında idaresi tarikatların elinde bulunan misafirhaneler bulunuyordu. Buraların giderleri genellikle hayır sahipleri tarafından karşılanıyordu.²³

Bu tekke ve zâviyelerin yapımına ve masraflarının karşılanmasına devlet adamları destek olmaktaydı. Hayırseverlerin oluşturduğu vakıflar hac güzergâhında çokça yer alıyordu. İbn Battuta’nın (öl.770/1368-69) anlatımına göre Mısır yöneticileri bu işte birbirleriyle yarıştıyordu. İbn Battuta, Mısır’dan hareket ettikten sonra misafir olduğu zâviyeyi överek şöyle anlatmaktadır:

Said yoluyla Hicaz'a gitmek üzere Mısır'dan yola çıktım. Tâceddîn b. Hanna'nın Deyrû't-Tîn'de inşa ettirdiği ribâtta bir gece kaldım. Burası muazzam bir yapıdır. Resûlullah'ın tasamın bir parçası, gözlerine sürme çektiği kalem ve pabuçlarını diktiği iğne

²⁰ Orta Asyalı ve Hintli hacılara yardımcı olmak için pek çok tarikat Asya’nın hac güzergâhlarında benzer tekkeler kurmuştu. Thierry Zarcone, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, çev. Berna Akkayal (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 18.

²¹ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Ali b Abdülkâdir Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Kahire: Matbaatü'n-Nîl, 1906), 2/415.

²² Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır-Sudan-Habeşistan-Somali- Cibuti-Kenya-Tanzanya*, ed. Seyyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 10/1/304.

²³ Eymen es-Sîsî, “Devru'l-hacci ve kavâfilihî fî eslemeti Garbi İfrîkiyâ”, *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezül-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016), 4/66-104.

burada bulunmaktadır. Ayrıca Hz. Ali b. Ebû Tâlib’in kendi eliyle istinsah ettiği Mushaf da buraya konulmuştur. Binayı yapan Tâceddîn’in, andığımız değerli eserleri 100 bin dirheme satın aldığı ve bu ribâtı yaptırdığı söyleniyor. Tâceddîn böyle hayırlı bir iş yaparak gelip giden gariplere, yolculara bedava yemek vermiş, buranın hizmetinde bulunanlara da maaş tayin etmiştir. Bu iyi niyetinden ötürü Allah onu mükâfatlandırsın.²⁴

Kuzey Afrika’nın Osmanlı hâkimiyeti altında bulunduğu dönemde Cezayir, Trablusgarp ve Tunus’ta hac yolcularına hizmet eden pek çok tekke ve zâviye bulunuyordu. Bunların bir kısmı şehirlerde bulunmakla birlikte çoğunluğu kırsal bölgelerde yer alıyordu. Sadece Cezayir’e bağlı Konstantin’de 16 zâviye mevcuttu.²⁵ Bazı zâviyeler sadece yolculara yardım etmekteydi. Bunların en meşhurlarından birisi ise Seyyid Abdurrahman’ın zâviyesiydi.²⁶ Zâviyelerin bolca bulunduğu yerlerden biriside Tüvat’tı. Hac yolculuğu esnasında Ömer el-Bertilî (öl. 1214/1800) burada Şeyh Ebû Meanî’nin zâviyesinde dört gün istirahat etmişti.²⁷ Meşhur seyahatnâme sahibi Ebû Sâlim Ayyâşî de Mağrib’ten başladığı hac yolculuğu esnasında pek çok zâviyede konaklamıştı.²⁸ Faslı olup hayatının son dört yılını Mısırata’da geçiren Ahmet Zerrûk (öl. 899/1493-94) dolayısıyla bu şehir XV. yüzyıl sonlarında önemli bir ilim irfan merkezi haline gelmişti. Hac yolcuları buraya geldiklerinde hem dinlenir hem de eğitim alırlardı. Yanına uğrayan hacılar vasıtasıyla Zerrûk’un görüşleri ve tarikatı bütün Mağrib bölgesinde yayılmıştı.²⁹

Hicaz, Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde tekke ve zâviyelerin yoğunlaştığı bir bölge olarak göze çarpar. Bu bölgede müridlerle beraber hacıların konaklaması için masrafları vakıflardan karşılanan geniş alanlar bulunuyordu. Bu yerler için hacılardan sabit ücret alınmaz sadece teberru kabul edilirdi. Abdürreşid İbrahim (öl. 1944), hacca gittiği esnada Mekke’de bu şekilde Kazanlıların tekkesinde konaklamıştı.³⁰ Osmanlı Devleti, Hicaz’daki tekke ve zâviyeler için vakıflar oluşturmuş özellikle II. Abdülhamid (1876-1909), Hicaz’da

²⁴ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed Abdullah İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta: Tuhfetü’n-nüzzar fî garâibi’l-esfar*, ed. Abdulmun’im Uryânî (Beyrut: Dâru ihyâi’l-ulûm, 1987), 56.

²⁵ Ebû’l-Kâsım Sa’dullah, *Târîhu’l-Cezâiri’s-sekafî: 1500-1830* (Beyrût: Darü’l-Garbi’l-İslâmi, 1998), 1/270.

²⁶ Ahmed Bû Saîd, “Tarîku’s-saâlikî fî rivâyâtî’r-rahhâlîne’l-Meğâribeti hilâle’l-karneyni h. 11-12/ m. 17-18”, *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016), 5/1-18.

²⁷ Abdurrahman Muhammed Osman-Amr Abdüaziz Münir, “Tarîku rakbi’l-hacci’s-Şinkîtîye min hilâli rihleti’l-hacci el-Beşir b. el-Hac Ebî Bekr b. et-Tâlib Ömer el-Bertellî v. 1214/1800”, *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016), 2/136-154.

²⁸ Ayyâşî, *er-Rihletü’l-Ayyâşîyye*, 1/131.

²⁹ Kadir Özköse, “Ahmed Zerrûk, Hayatı ve Tasavvufi Düşüncesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 141-177.

³⁰ Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslam ve Japonya’da İslamiyet’in Yayılması*, ed. Ertuğrul Özalp (İstanbul: İşaret Yayınları, 2003), 2/489.

bulunan tarikat şeyhlerini desteklemiş ve onlara maaş bağlamıştı.³¹ Ayrıca onların ihtiyaçlarını karşılamaya yardım etmiş, dergâhların bakım ve onarımına destek olmuştur.³²

Teessüs ettikleri dönemden itibaren tasavvufun kurumsal yapıları olan tekke, zâviye ve ribatlar hac yolculuğuna çıkan ziyaretçilere yardımcı olma görev ve sorumluluğuyla hareket etmişlerdir. Örnek olarak Cezâyirli Abdülkadir’in bağlı olduğu Kâdirî tekkeleri yolculara yiyecek ve yatacak yer vermişlerdir. Ayrıca hastalıklarla da mücadele etmişlerdir.³³ Kuzey Afrika’da yaygın olan Şâzeliyye tarikatının tekke ve zâviyeleri de hac yolcularının önemli uğrak mekânlarındandı.³⁴ Ayrıca Anadolu’da yaygın olan Mevlevî tekkelerine bağlı sayıca az olmakla beraber Mısır ve Trablusgarp bölgelerinde de tekke ve zâviyeleri bulunuyordu. Hacılar bu gibi yerlerde ihtiyaçlarını karşılamak için konaklamışlardır.³⁵

Sâlihiyye tarikatı ve Asafî ribatı hacıların güvenli bir şekilde hac yapması için Mağrib’te kurulmuştur. 5/11. yüzyılda Kuzey Afrika’ya yerleşen Benî Hilâl kabilesinin baskınları Kuzey Afrika hac güzergâhını kullanılmaz hale getirince bazı fukaha haccın farziyyetinin sakıt olduğuna dahi hükmettiler. Bunun üzerine Ebû Muhammed b. Salih el-Mağîrî (öl. 631/1234) hac ibadetinin yerine getirilmesi için çalışmaya başladı. Nitekim bu tarikata intisap etme şartlarından birisi de hac ibadetini yerine getirmektir. Bu sebeple el-Mağîrî müridleriyle beraber hac güzergâhında zâviyeler açarak hacılara hizmet etmeye başladılar. Böylece hac organizasyonu yaparak hacıların güvenliğini tesis etmeye çalışmışlardır.³⁶

2. KÂDİRİYYE’NİN AFRİKA’DA YAYILMASINDA HAC YOLCULUKLARININ ETKİSİ

Kâdiriyye³⁷, İslâm dünyasının genelinde tanınmakla beraber özellikle Afrika’da en yaygın olan tarikatlardandır. Hatta Doğu Afrika’da en eski tarikat olarak kabul

³¹ Örneğin Medine-i Münevvere’de ikamet eden 15 senedir Kâdiriyye tarikatı meşâyihından olan Mehmed Tâhir Efendi’nin aldığı 80 kuruşun kifayet etmemesi üzerine artırılması isteğiyle 200 kuruşa çıkartıldığı belirtilmişti. Bkz. Osmanlı Arşivi BOA, *İrâde Dahiliye [İ.DH]*, No. 1130, Gömlek No. 88249. (H-08-08-1306).

³² Örneğin Mekke-i Mükerreme’deki Ebû Kubeys dağında ve Taif’te bulunan Nakşibendiyye tarikatı dergâhlarının tamirâtı. Bkz. Osmanlı Arşivi. BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 2044, Gömlek No. 104. (03-07-1310)

³³ Raphael Danziger, *Bir Başkaldırının Anatomisi*, çev. Tuba Elgün (İstanbul: Akabe Yayınları, 1988), 71.

³⁴ İsmail Yiğit, “Tunus (Kültür ve Medeniyet)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/393-397.

³⁵ Alberto Fabio Ambrosio, *Dervişler Tarihi, Antropolojisi, Mistik Yönü*, çev. Buğra Poyraz (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 85.

³⁶ Daha fazla bilgi için bu makaleye bkz. Ahmed b. İbrâhim el-Macîrî, *el-Minhâcu’l-vâdih fî tahkîki kerâmâti Ebî Muhammed Sâlih*, ed. Abdüsselâm Saîdî (Fas: Menşûratü vizâratü’l-evkâf, 2013), 52-60; Kadir Özköse, “Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan Tarikat: Salihîyye Tarikatı ve Asafî Ribatı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2007), 27-49.

³⁷ Abdülkâdir-i Geylânî’nin (öl. 561/1166) tesis ettiği, İslâm dünyasının da en yaygın tarikatlarından ilki olarak kabul edilen tarikattır. Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/131-136.

edilmektedir.³⁸ Kâdiriyye’nin Afrika’da ilk olarak yayılmasında hac yolculuklarının etkisi büyük olmuştur. Afrika’da tarikatlar üzerine çalışmaları bulunan Kadir Özköse, Kâdiri tarikatının Şeyh Ebû Medyen Şuayb (öl. 1198)³⁹ tarafından Mağrib’in tarihi şehri Merakeş’te yayıldığını, kendisinin hac yaptığı esnada Şeyh Abdülkadir’den icazet aldığını ifade eder.⁴⁰ Ebû Medyen’in Fas’ta verdiği dersler esnasında şöhreti artmış, bu sayede Mağrib bölgesi çevresinde Kâdiri tarikatı yayılma fırsatı bulmuştur. Bunun sonucu Muvahhidler’e (1130-1269) bağlı ulema onu Merakeş’e çağırarak değer verdiklerini göstermişlerdir.⁴¹ Doğu Sudan’da da Kâdiriyye’nin hac yoluyla gelenler vasıtasıyla yayıldığı kabul edilir.⁴² Özellikle Doğu Afrika’da bulunan Funcların merkezi Sennâr’dan hac için Hicaz’a gidenler, Haremeyn’de mücâvir kalan Kâdiri şeyhleriyle karşılaştıktan sonra bu tarikata intisap ettikleri nakledilir.⁴³

Afrika’nın farklı bölgelerinden gelen hacılar hac güzergâhında bulunan şehirlerdeki tekke ve zâviyeleri ziyaret etmektedir. Özellikle tasavvufun en önemli merkezlerinden olan Mısır, Afrika’nın hac güzergâhları üzerinde bulunuyordu. Hac yolcuları Mısır’da tarikat ve zâviyelerde misafir olur ve onların derslerine katılırlardı.⁴⁴ Bu sayede birçok hacı, yolculuk esnasında Mısır’daki tarikatlara intisap etmekteydi. Örneğin İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725), 1710 yılında yaptığı hac esnasında Mısır’da uzun bir müddet Kâdiri tekkelerinde bulunarak birçok kişiye icazet vermiştir.⁴⁵ Cezayirli Emir Abdülkadir, 1825 yılında babasıyla gerçekleştirdiği hac yolculuğunda Şam’da Şeyh Halid’den Nakşibendiyye; Bağdat’ta bulunan Mahmud el-Geylani’den Kâdiriye tarikatı icazeti almıştır.⁴⁶

Nijerya Fûlânî Devleti’nin kurucusu olan Osman b. Fûdî (1812-1817), Agadisli hocası Şeyh Cibril b. Ömer’in (öl. 1790) yaptığı hac yolculuklarından etkilenmişti. Hocası gibi hac ibadetini eda etmek için kardeşi Abdullah ile beraber iki kere yolculuğa çıkmış, bu

³⁸ Muhammed Abdullah el-Nakira, *İntişaru el-İslâm fi Şarki İfrikiya ve münâhazatü’l-garbühü* (Riyad: Daru’l-Murih, 1982), 159; Reşat Öngören, “Tarikat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/95-105.

³⁹ Nihat Azamat, onun giydiği hırkanın tarikat hırkası olmadığını teberrük hırkası olduğunu ifade eder. Azamat, “Kâdiriyye”, 24/131-136.

⁴⁰ Kadir Özköse, “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika’da İslâm ve Tasavvuf”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/7 (2001), 157-184.

⁴¹ Abdullah Abdürrezzak İbrahim, *Ezvâü ala’t-turuki’s-sûfiyyeti fi’l-kârrati’l-Afikiyyeti* (Kahire: Mektebetü medbûlî, 1989), 36.

⁴² Mutasim el-Hac İvaz el-Kerim, “Medinetü Berberia’s-Sûdâniyyeti ve’r-ravâbitü’s-sekâfiyyetu li’r-rıhleti’l-Hicâziyyeti: Dirâsetun ve seikiyyetun li’r-resâili’s-sâdeti’l-kentiyyeti”, *Mü’temeru tariki’l-hacci fi İfrikiya* (Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrikiya, 2016), 3/147-181.

⁴³ Sâlih, *Tariku’l-hacci ve eseruhâ alâ memleketi’l-Func el-İslâmiyye fi’l-fetrati (910-1236/1504-1821)*, 118.

⁴⁴ Mervyn Hisket, “Batı Afrika’da Kâdiriye Tarikatı Mensuplarının Islahat Hareketleri”, çev. Kadir Özköse, *Marife* 4/1 (2004), 191-206.

⁴⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/28.

⁴⁶ Albert Houroni, *Batı Düşüncesinde İslâm*, çev. Celal Kanat (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010), 143.

yolculuklar esnasında uzun süre Mısır’da ikamet etmişti. Bu yolculukları esnasında Kâdiriyye, Halvetiyye ve Şâzeliyye tarikatlarının derslerini almıştı.⁴⁷

3. TİCÂNİYYE TARİKATI’NIN AFRİKA’DA YAYILMASINDA HAC YOLCULUKLARININ ETKİSİ

Ticânîlik⁴⁸, Afrika’da İslâm’ın yayılmasında büyük etkisi olan bir tarikattır. Seyyid Ahmed et-Ticânî (öl. 1230/1815) tarafından Kuzey Afrika’da kurulan Ticânîyye tarikatı Mağrib’den sonra Batı Afrika’da da yayılmıştır.⁴⁹ Ticânîyye’nin kurucusu Seyyid Ahmed, 1773 yılında hac için memleketinden ayrılmış, Cezayir’de Azvâî zaviyesinde Şeyh Muhammed b. Abdurrahman’dan Halvetiyye tarikatı dersleri almıştı. Ardından Tunus’a geçmiş, İbn Atâullah el-İskenderî’nin (öl. 1309) “*el-Hikemü’l-Atâ’iyye*” adlı eserini okumuştur.⁵⁰ Mekke’de hac yaptıktan sonra iki yıl daha Mekke’de kalmış, Mekke’de Şeyh Ahmed b. Abdullah tarafından yerine halife bırakılmıştır. Akabinde Medine’de Şeyh Muhammed b. Abdülkerim’den Semmâniyye icâzeti, hac dönüşünde ise Mısır’da da Şeyh Mahmud el-Kurdî’den Halvetî icâzeti almıştı.⁵¹

Ticânîliğin Afrika’da yayılmasında hac yollarında inşa edilmiş tekkelerin önemli etkisinin olduğu kabul edilir.⁵² 1789 yılında Moritanyalı Muhammed el-Hâfız el-Muhtâr (öl. 1245/1830), hac dönüşü Seyyid Ahmed et-Ticânî’yi Fas’ta ziyaret etmesi üzerine Ticânîliği yayması için görevlendirilmiş ve bu çalışmalarında etkili olmuştur.⁵³ Ardından Muhammed el-Hâfız’ın müridleri, Ticânîliği Mali ve Senegal çevresine de yaymışlardır.⁵⁴ Özellikle Sudan, Batı Afrika hac yolları üzerinde bulunduğu Sudan’ın doğusunda Seyyid Ahmed et-Ticânî ve öğrencileri İslâm’ın ve Ticânîliğin yayılmasında etkin olmuştur.⁵⁵ Mali’deki Şeyh Şerîf Hamâhullah’a (öl. 1943) bağlı Ticânîler Fransızlara karşı direnişi seçtiklerinden Hamâliyye adıyla anılmaya başlamış ve Fransızlar onların hac yapmalarını yasaklamıştır.⁵⁶ Eritreli Galla etnik gurubu hacca geldikleri esnada Ticânî tarikatına girmiş ve memleketlerine bu tarikatı götürerek yayılmasını sağlamışlardır.⁵⁷

⁴⁷ İbrahim, *Ezvâü ala’t-turuki’s-sûfiyyeti fi’l-kârrati’l-Afikiyyeti*, 42.

⁴⁸ Ahmed b. Muhammed et-Ticânî tarafından tesis edilen tarikattır. Bkz. Kadir Özköse, “Ticânî, Ahmed b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/130-133.

⁴⁹ Abdullah Salim Bazine, *İntişâru’l-İslâm fi İfrîkiya cenubu’s-Sahrâu* (Bingazi: Daru’l-Kitabi’l-Vatani, 2010), 206.

⁵⁰ İbrahim, *Ezvâü ala’t-turuki’s-sûfiyyeti fi’l-kârrati’l-Afikiyyeti*, 61.

⁵¹ Özköse, “Ticânî, Ahmed b. Muhammed”, 41/130-133.

⁵² Hasan Mekki Muhammed Ahmed, “Turuku’l-haccî’l-İfrîkiyyetü’l-kadîmetü et-tekâlidü ve’l-meğzâ ve’l-mazmûn”, *Mü’temeru tarîki’l-haccî fi İfrîkiya* (Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016), 6/101-107.

⁵³ Buzenkad, “Rihletü’l-hacc bi’l-Garbi’s-Sahraviyyi hilâle’l-fetrati’l-ista’mâriyyet”, 2/41-58.

⁵⁴ Ahmet Kavas, “Şinkît”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/170-171.

⁵⁵ Ahmed, “Turuku’l-haccî’l-İfrîkiyyetü’l-kadîmetü et-tekâlidü ve’l-meğzâ ve’l-mazmûn”, 6/101-107.

⁵⁶ Kavas, “Mali”, 27/493-504.

⁵⁷ Ahmet Kavas, “Afrika’da İslâm’ın Yayılışı”, 147-177.

Nijerya’daki Ticâniliğin yayılması, Ömer el-Fûti’nin⁵⁸ 1830 ve 1837 yıllarında hac yolunda Sokoto’yu ziyaret etmesi üzerine gerçekleşmiştir.⁵⁹ Ömer el-Fûti (öl. 1280/1864), hac için Hausa ülkesinden, sonra Sokoto ve ardından Bornu’ya uğramış ve burada Şeyh Muhammed Kanim ile buluşmuştur.⁶⁰ Fizan yolu üzerinden geçerek Mısır’a varmış ve Mısır’da Şeyh Muhammed ile görüşmüştür.⁶¹ Kızıldeniz üzerinde hac yolculuğuna devam etmiş ve Senegal’den başlayan meşhur hacı tam yirmi yıl sürmüştür. Geçtiği bölgeleri ziyaret etmiş ve ilim ve tasavvuf büyükleriyle görüşmüştür.⁶² Mekke’ye vardığında Ticâniyye tarikatı halifesi Muhammed el-Gâlî onu Batı Afrika’daki halifesi olarak görevlendirmiştir.⁶³ Kahire, Kudüs ve Hicaz arasında gidip gelerek üç kez hac yapmış ve nihayetinde 1832 yılında Sokoto’ya dönmüştür.⁶⁴ Hac dönüşünden sonra yaptığı davet çalışmaları sonucunda etrafında oluşan müridleriyle sömürgecilik karşısında en güçlü direnişi gerçekleştirmiştir.⁶⁵

4. SENÛSİYYE TARİKATI’NIN AFRIKA’DA YAYILMASINDA HAC YOLCULUKLARININ ETKİSİ

Semâni ve Senûsi tasavvuf hareketleri Sudan bölgesinde yayıldı. Senûsi liderlerinden olan Muhammed b. Ali es-Senûsi (öl. 1276/1859), hac yapmak için 1819 yılında Fas’tan hareket etti,⁶⁶ on beş yıl Mekke’de ikamet etti.⁶⁷ Bu dönemde Mekke’de birçok ilim ve tasavvuf erbabıyla görüştü.⁶⁸ Filibeli Ahmed Hilmi Efendi (öl. 1914), Muhammed b. Ali es-Senûsi’nin kırk kadar tarikat şeyhinden istifade ettiğini söyler.⁶⁹ İslâm dünyasının farklı bölgelerinden gelen hacılarla görüşmesi neticesinde İslâm dünyasının durumunu yakından takip etme imkânı bulmuştur.⁷⁰ 1837’de Muhammed Ali es-Senûsî ilk

⁵⁸ Ömer el-Fûti’nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed el-Hâfız et-Ticâni, *el-Hac Ömer el-Fûti* (Mısır: Zâviyetü’t-Ticâniye, 1963).

⁵⁹ Bazine, *İntişârü’l-İslâm fî İfrîkiya cenubu’s-Sahraü*, 207.

⁶⁰ İbrahim, *Ezvâü ala’t-turuki’s-sûfiyyeti fî’l-kârati’l-Afkiyyeti*, 66.

⁶¹ Âdem Bimebâ, “Tarîku’l-hacî bi Garbi İfrîkiyâ: Kırâetun târihiyyetun fî’l-eseri’l-hadâriyyi li’rihleti’l-hâc Umer el-Fûti”, *Mü’temeru tarîki’l-hacî fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016), 3/29-42.

⁶² Zekeriya Kurşun, “el-Hac Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/417-419.

⁶³ Kadir Özköse, “Ticânî, Ahmed b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012), 41/130-133.

⁶⁴ Ahmet Kavas, “Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 89-102.

⁶⁵ Muhammed Ali Muhammed Affin, “et-Tarîkatü’t-Ticâniyyetü ve devruhe ed-dîni ve’s-siyâsi fî İfrîkiya Cenûbu’s-Sahraü fi’n-nisfi’l-evvel min’el-karni’t-tâsiî aşara”, *Mecelletü Külliyyetü* 15/1 (2018), 1035-1086.

⁶⁶ Buzarsaye Buizze, “Devru’t-tarîkatî’s-Senusiyyeti fi neşri’l-İslâmî fî İfrîkiya”, *Mü’temeru tarîki’l-hacî fî İfrîkiya* (Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016), 3/237-248.

⁶⁷ el-Nakira, *İntişaru el-İslâm fî Şarki İfrîkiya ve münâhazatü’l-garbülehu*, 166.

⁶⁸ Kadir Özköse, “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika’da İslâm ve Tasavvuf”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/7 (2001), 157-184.

⁶⁹ Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi Filibeli, *Senusiler ve Sultan Abdülhamid*, ed. İsmail Cömert (İstanbul: Ses Yayınları, 1992), 42.

⁷⁰ Kadir Özköse, *Muhammed Senusi Hayatı, Eserleri, Hareketi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 40.

zâviyesini Mekke'de Ebû Kubeys tepesinde kurmuştur.⁷¹ Mekke'de bulunduğu esnada birçok Afrikalı hacı gelerek zâviyelerinde kalarak vaazlarını dinlemiştir.⁷² Örneğin Mekke'de yaşarken, hacca gelen Veday Sultanı Muhammed el-Şerif (öl. 1858) ile önemli bir ilişki kurdu. Bu ilişki, tarikatın gelecekteki ekonomik ve siyasal başarısında belirleyici bir rol oynayacaktı. Çünkü Muhammed el-Şerif ve daha sonra oğlu Bingazi ile Sudan arasındaki ticareti kolaylaştıracak, güçlü destekçileri olarak Senûsî dini felsefesinin etkisini kendi nüfuz alanlarına giren Çad Gölü havzasında yayılmasını sağlayacaktı. Bunun sonucu olarak tarikatı hızlı bir şekilde Kuzey Afrika'da yayılmıştır.⁷³ Fas'a döndükten sonra Cezayir'deki ilk zâviyesini açar. 1840 yılında Cezayir'e yerleşmek istemesine rağmen Fransızlar girmesine izin vermediği için Trablusgarp'ın iç kesimlerine yerleşir.⁷⁴

Senûsiler Kuzey Afrika'da sahra merkezli Mağrib'den Hicaz'a kadar yol güzergâhlarında geniş bir alana yayılmış tarikat kurdular.⁷⁵ Çöllerde yaşayan pek çok Arap ve Berberi kabilesi bu tarikata girmiştir.⁷⁶ Senûsiler Hicaz, Cezayir, Mısır, Tunus ve Trablusgarp topraklarında toplam yirmi iki zâviye açmışlardır.⁷⁷ Bu zâviyeler Trablusgarp, Çad gölü ve Nijerya arasında önemli yol güzergâhlarında kurulmuştur.⁷⁸ Sahra'dan Kızıldeniz üzerinden Hicaz istikametinde de bazı zâviyeler açtıkları ifade edilir.⁷⁹

Şeyh Muhammed b. Ali, hac ve ticaret kervanlarının konaklaması ve güvenliğini sağlamış, ayrıca hacıların eğitimiyle de ilgilenmiştir. Bu bağlamda Vaday, Kufra, Bingazi ve Ebşe yol güzergâhı, Senûsî zâviyeleri tarafından kontrol edilmiş ve güvenliği sağlanmıştır. Senûsî zâviyeleri sayesinde Calu ile Vaday arasındaki yol güzergâhı kullanıma açılmıştır.⁸⁰ Bu zâviyeler Afrika içerisinde güçlü bir haberleşme ağı da sağlamıştır.⁸¹ Ayrıca toplumda birçok hacının anlatısına göre hac kafilesinde Senûsiyye tarikatına bağlı bir kimse

⁷¹ Ahmet Kavas, "Senûsî, Muhammed b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/529-531.

⁷² İbrahim, *Ezvâü ala't-turuki's-sûfiyyeti fi'l-kârrati'l-Afikiyyeti*, 86.

⁷³ Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebiri'nde Seyahat*, ed. H. Bostan - N. Omac (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018), 113.

⁷⁴ Muhammed Ali es-Senûsî, Cezayir'de yerleşmek istemesine rağmen Fransızlar izin vermediği için Trablusgarp'ta Ali Asgar Paşa'nın yakın davranması ve yer göstermesi üzerine Bingazi ve Derne arasında zâviyesini inşa etmişti. Buizze, "Devru't-tarîkati's-Senusiyyeti fi neşri'l-İslâmi fi İfrikiya", 3/237-248.

⁷⁵ Ahmet Kavas, "Senûsiyye Hareketinin Kurucusu Muhammed Bin Ali Es Senusi (öl. 1859)", *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri*, ed. Ahmet Kavas - Muhammed Tandoğan (İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2019), 159-169.

⁷⁶ el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebiri'nde Seyahat*, 112.

⁷⁷ Ahmet Kavas, "Senûsî, Muhammed Mehdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/531-533.

⁷⁸ Buizze, "Devru't-tarîkati's-Senusiyyeti fi neşri'l-İslâmi fi İfrikiya", 3/237-248; Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sufi Direniş*, 148.

⁷⁹ Ahdar Şerid, "Zeveye'l-hareketi's-Sen'usiyyeti ve devruhe fi tar'iki'l-hacci zevâye's-Senûsiyyi Muhammed bin Ali nemûzecen", *Mü'temeru tarîki'l-hacci fi İfrikiya* (Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrikiya, 2016), 7/219-236.

⁸⁰ Bimebâ, "Tarîku'l-hacci bi Garbi İfrikiyâ: Kırâetun târihiyyetun fi'l-eseri'l-hadâriyyi li'rihleti'l-hâcc Umer el-Fûtî", 3/29-42.

⁸¹ B. G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sûfi Direniş*, 141.

bulunduğunda eşkiya kabilelerin zararları bu hac kervanına dokunmaz anlayışı oluşmuştur. Dolayısıyla bu bölgelerden hac yolculuğuna çıkmak isteyenler Senûsîlerin bulunduğu hac kervanına katılmak istemişlerdir.⁸²

Sahra’da Senûsî zâviyelerinin aralıkları beş-altı saatlik uzaklıkta olduğu için hac yolcularının rahat bir şekilde yolculuk yaparak konaklamasına imkân sağlamıştır.⁸³ Hac yolcuları zâviyelerin medafe ismi verilen misafirhanelerinde ücretsiz olarak kalmış, bu mekânlarda kurulan meclislerden ve ders halkalarından istifade etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde zâviyelerin kurulduğu yerlere insanların yerleşmesiyle zamanla bu yerler yerleşim yerine dönüşmüştür.⁸⁴

Senûsîler, sömürgeci Avrupalı devletlere teslim olmamış ve halkın direnmesi için çalışmışlardır.⁸⁵ Fransızların bölgedeki yayılmasıyla mücadele etmişler ardından İtalyanların Trablusgarp’a saldırması üzerine onlarla mücadeleye girmişlerdir.⁸⁶ Senûsî şeyhi Ahmet Şerif (öl. 1933), Haremeyn’de bulunduğu esnada hacılar vasıtasıyla Trablusgarp ile iletişim içinde bulunmuş, onlara para göndermeye çalışmıştır.⁸⁷ Senûsîler, Fransa ile mücadele etmek için Sahra’da bulunan kabileleri Osmanlı devletine tabi olmasını sağlamışlardır. Bu sayede Tibu ve Tervârik kabileleri, Osmanlı vatandaşı olmuştur. Ayrıca bu çalışmaların sonucu olarak sahrada yer alan Gat ve Canet kasabaları Osmanlı’ya bağlı birer kaza merkezine dönüşmüştür.⁸⁸

5. YEŞRUTİYYE TARİKATI’NIN AFRİKA’DA YAYILMASINDA HAC YOLCULUKLARININ ETKİSİ

Şâzelî şeyhi Ebû’l-Hasen Nûreddîn Alî b. Abdillâh b. Abdilcebbâr eş-Şâzelî (öl. 656/1258)⁸⁹ hac yolculuğu esnasında Mısır’da Kus-Ayzab yolunu kullanmış ve Kus’tan sonra Humeysrâ denilen menzilde 1258’de vefat etmiştir.⁹⁰ Şâzeli müridleri, sonraki yüzyıllarda şeyhlerinin kabrini ziyaret etmek için bu güzergâhı kullanmaya devam etmiştir.⁹¹ Şeyh Alî Nûreddîn Yeşrûtî (öl. 1316/1899), Şâzeliye tarikatına intisap etmiş bir

⁸² Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebiri’nde Seyahat*, 114.

⁸³ Kadir Özköse, “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika’da İslâm ve Tasavvuf”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/7 (2001), 157-184.

⁸⁴ Ahdar Şerid, “Devru’t-tarikati’s-Senûsiyyeti fi’n-neşri’l-İslâmi fi Afrikiyye”, *Mü’temiru tarik’ul-haccı fi Afrika* (Hartum, 2016), 7/219-236.

⁸⁵ Buizze, “Devru’t-tarikati’s-Senusiyyeti fi neşri’l-İslâmi fi İfrikiya”, 3/237-248.

⁸⁶ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 140.

⁸⁷ Muhammed Elseb Misrati Raslan, *Libya’da Senusilik Hareketi* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 88.

⁸⁸ Ahmet Kavas, “Senûsiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/536-538.

⁸⁹ Bkz. Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü’l-Mülakkın, *Tabakatü’l-evliya*, ed. Nureddin Şüreybe (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1994), 458-458; Ahmet Murat Özel, “Şâzelî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/385-387.

⁹⁰ el-Nakira, *İntişaru el-İslâm fi Şarki İfrikiya ve münâhazatü’l-garbülehu*, 161-162.

⁹¹ İsmail Hâmid İsmail Ali, “Rihletu haccı Ebi’l-Hasen eş-Şâzeli abra sahrâi Ayzab muntasafe’l-karni h.7/m.13 ve eseruhe’r-rûhiyyu fi Sudane vadiye’n-Nil”, *Mü’temiru tariki’l-haccı fi İfrikiya* (Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’l-

şeyhtir.⁹² Doğu Afrikalı hacılar kendisinden ders alarak Şâzeliye'nin Yeşrutıyye tarikatını ülkelerine taşıdılar. Yeşrutıyye'nin yayıldığı ülkeler; Somali, Tanzanya, Kenya, Komor Adaları, Mozambik, Madagaskar, Kongo ve Malavi'ydı. Bu bölgelerde Yeşrutıyye tarikatına bağlı halklar sömürgeciliğe karşı direnişi canlandırmışlardır.⁹³ Komor adalarının Şâzeli liderlerinden olan Şeyh Muhammed Ma'rûf (öl. 1320/1905), annesi ve kardeşi ile birlikte gittiği hac yolculuğu esnasında Filistin'i ziyaret etmiş, Şâzeli şeyhi Alî Nûreddin Yeşrutî'yle görüşerek Şâzeliye tarikatına intisap etmiştir.⁹⁴ Şeyh Muhammed Maruf, intisap ettiği tarikatın doğup büyüdüğü Komor Adaları'nda yayılmasına vesile olmuştur.⁹⁵ Şâzeliyye tarikatının önemli şeyhlerinden biri olan Hamdan b. Muhammed (öl. 1292/1876) hac esnasında Şâzeliye tarikatına intisap etmiş, bu tarikatın memleketi olan Func topraklarına yayılması için çalışmıştır. Tarikata intisabından sonra yanında eşraftan birçok kişi olduğu halde hac yolculuğuna çıkmıştır.⁹⁶

Bunlardan başka bazı tarikat şeyhleri hac sonrası farklı ülkelere yerleşerek davet ve ıslah çalışmalarını orada sürdürmüşlerdir. Nitekim Sudanlı Şâzelî şeyhi Muhammed b. Kamerüddîn el-Meczûb (öl. 1247/1831) hac için gittiği Hicaz'da sekiz yıl kaldı. 1829 yılında Medine'den dönüş esnasında Sevâkin'e yerleşerek tekkesini kurmuş, irşad faaliyetlerine burada iki yıl devam etmiş ve ardından Dâmir'e geçmiştir.⁹⁷

SONUÇ

Hac, Müslüman toplumların tarihî hafızasında yalnızca bir ibadet değil, aynı zamanda birleştirici bir manevî tecrübe, bilgi ve kültür aktarımının dinamik bir aracı olmuştur. Afrika'dan Hicaz'a uzanan güzergâhlar, farklı toplumsal, etnik ve kültürel unsurları bir araya getirerek İslâm dünyasında süreklilik gösteren bir iletişim hattı oluşturmuştur. Bu süreçte sûfî tarikatlar, hem bireysel manevî terbiyenin hem de toplumsal dayanışmanın temel aktörleri hâline gelmiştir.

Tarikatların hac güzergâhlarında kurdukları tekke, zâviye ve ribâtlar, sadece konaklama ve güvenlik sağlayan mekânlar değil; aynı zamanda ilmî ve manevî üretimin merkezleri olmuştur. Kâdiriyye, Ticâniyye, Senûsiyye, Sâlihiyye ve Yeşrutıyye tarikatlarının örnekleri, bu yapıların Afrika kıtasında İslâm'ın kökleşmesine, sömürgecilik karşısında direnişin örgütlenmesine ve kültürel sürekliliğin sağlanmasına nasıl katkı sunduğunu açık biçimde göstermektedir.

Dirâsâtî'l-İfrikıya, 2016), 19-36.

⁹² Fâtıma el-Yeşrutıyye, *Mevâhibü'l-hak fî kerâmâtî'l-Yeşrutıyyeti's-Şâzeliyye*, ts., 10.

⁹³ Ahmet Kavas, "Filistin'den Doğu Afrika'ya Yayılan Yeşrutıyye Tarikatı ve Kurucusu Şeyh Ali Nureddin'in Rodos'a Sürgün Edilmesi Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 19 (2009), 15-36.

⁹⁴ B. G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sûfî Direniş*, 199.

⁹⁵ Doğan Turay, "Sufilerin Hac Yolculuğu", 97-140.

⁹⁶ Sâlih, *Tarîku'l-hacci ve eseruhâ alâ memleketi'l-Func el-İslâmiyye fî'l-fetrati (910-1236/1504-1821)*, 49.

⁹⁷ Albrecht Hofheinz, "Meczûb, Muhammed b. Kamerüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/284.

Özellikle Mısır, hem güneyden gelen Sudanlı hem de batıdan gelen Mağribli hacıların bulunduğu bir merkez olarak dikkat çekmiştir. Kahire’deki Ezher çevresinde faaliyet gösteren tarikatlar, hacıların hem ilmî eğitim aldığı hem de tasavvufî çevrelerle tanıştığı bir manevî durak işlevi görmüştür. Mısır’dan sonra Trablusgarp, Tunus ve Cezayir hattı boyunca uzanan zâviyeler, hac yolcularına hem barınma hem de rehberlik hizmeti sunmuş; böylece tarikatlar İslâm coğrafyasındaki dayanışma ağlarının kurumsal zeminini güçlendirmiştir.

Tarikatlar hac yollarında hizmet ederken bunun sonucu olarak kendi görüşlerinin farklı bölgelere yayılmasına vesile olmuşlardır. Özellikle tarikatlar Hicaz’a önem vermiş, burada tekke ve zâviye açmışlardır. Bu tekke ve zâviyeler hacılara konaklama imkânı sağlamanın yanında, irşad ve tedris faaliyetlerinin de yürütüldüğü mekânlar olmuştur. Bu sayede değişik yerlerden gelen hacılar bu tarikatlara intisap etmiş ve tarikatlar İslâm dünyasında yayılma olanağı bulmuştur.

Sonuç olarak, hac yolları İslâm dünyasında sadece bir ibadet rotası değil, aynı zamanda ilim, maneviyat ve kültürün dolaşımını sağlayan bir medeniyet ağı işlevi görmüştür. Tarikatlar bu ağın en dinamik unsurları olarak hem bireysel hem de toplumsal düzeyde İslâmî bilincin inşasında belirleyici rol oynamışlardır. Bu bağlamda hac, Afrika ile Hicaz arasındaki dinî ve kültürel ilişkilerin sürekliliğini temin eden en güçlü unsurlardan biri olarak tarihteki yerini korumuştur.

REFERENCES/KAYNAKÇA

- Addawe, Dahir Hussein. *Somali’de Avrupalı Sömürgeciler ve Direniş Hareketleri (1885-1950)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Affin, Muhammed Ali Muhammed. “et-Tarîkatü’t-Ticâniyyetü ve devruhe ed-dîni ve’s-siyâsi fî Ifrîkiya Cenûbu’s-Sahrâi fi’n-nısfî’l-evvel min’el-karnî’t-tâsiî aşara”. *Mecelletü Külliyyetü* 15/1 (2018), 1035-1086.
- Ahmed, Hasan Mekkî Muhammed. “Turuku’l-hacci’l-İfrîkiyyetü’l-kadîmetü et-tekâlîdû ve’l-meğzâ ve’l-mazmûnû”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî Ifrîkiya*. 6/101-107. Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016.
- Ahmet Murat Özel. “Şâzelî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/385-387. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ali, İsmail Hâmid İsmail. “Rihletu hacci Ebi’l-Hasen eş-Şâzeli abra sahrâi Ayzab muntasafe’l-karnî h.7/m.13 ve eseruhe’r-rûhiyyu fî Sudane vadiye’n-Nil”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî Ifrîkiya*. 5/19-36. Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016.
- Ambrosio, Alberto Fabio. *Dervişler Tarihi, Antropolojisi, Mistik Yönü*. çev. Buğra Poyraz. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Ayyâşî, Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekr. *er-Rihletü’l-Ayyâşîyye*. Rabat: Daru’s-suveydi, 2006.
- Azamat, Nihat. “Kâdiriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/131-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Barlak, Hasan. *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1809)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Baş, Derya. “Zerrûk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/297-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bazine, Abdullah Salim. *İntişâru’l-İslâm fî Ifrîkiya cenubu’s-Sahrâu*. Bingazi: Daru’l-Kitabi’l-Vatani, 2010.
- Bimebâ, Âdem. “Tarîku’l-hacci bi Garbi Ifrikiyâ: Kırâetun târihiyyetun fi’l-eseri’l-hadâriyyi li’rihleti’l-hâcc Umer el-Fûtî”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî Ifrîkiya*. 3/29-42. Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*. No. 91, Gömlek No. 23.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Dahiliye [İ.DH]*. No. 1461, Gömlek No. 1325.
- Bû Saîd, Ahmed. “Tarîku’s-saâlîki fî rivâyâti’r-rahhâlîne’l-Meğâribeti hilâle’l-karneyni h. 11-12/ m. 17-18”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî Ifrîkiya*. 5/1-18. Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016.
- Buizze, Buzarsaye. “Devru’t-tarîkati’s-Senusiyyeti fî neşri’l-İslâmi fî Ifrikiya”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî Ifrikiya*. 3/237-248. Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016.

- Buzenka, Muhammed. “Rihletü'l-hacc bi'l-Garbi's-Sahraviyyi hilâle'l-fetrati'l-ista'mâriyyet”. *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 2/41-58. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Cleveland, William L. *Modern Ortadoğu Tarihi*. çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Cuheydar, Ammar Muhammed. “Mahtûtatu fethi'l-alimi fi menakibi's-Şeyhi Abdi's-Selam bin Selim misêlün an kanavati't-tevâsuli abra turuki'l-hacci”. *Turuku'l-hacci: Cüsûrun li't-tevâsuli'l-hazâriyyi beyne's-şuûbi*. 398-409. Rabat: Islamic Educational Scientific, Scientific and Cultural Organization (ISESCO) [el-Munazzamatü'l-İslâmiyye li't-Terbiye ve'l-Ulum ve's-Sekâfe], 2007.
- Danziger, Raphael. *Bir Başkaldırının Anatomisi*. çev. Tuba Elgün. İstanbul: Akabe Yayınları, 1988.
- Doğan Turay, Esra. “Sufilerin Hac Yolculuğu”. *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/1 (2019), 97-140.
- Doğan Turay, Esra. “Sûflerin Hacca Dair Görüş ve Orjinal Katkıları”. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 13/25 (2018), 231-252.
- Durmuş, İsmail. “Zebîdî, Muhammed Murtazâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/168-171. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır-Sudan-Habeşistan-Somali- Cibuti-Kenya-Tanzanya*. ed. Seyyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Filibeli, Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi. *Senusiler ve Sultan Abdülhamid*. ed. İsmail Cömert. İstanbul: Ses Yayınları, 1992.
- Hasen, İbrahim el-Hıdr el-. “Devru'l-mereti fi't-tevâsuli'l-ictimâiyyi ve'd-diniyyi bi turuki'l-hacci abra vâdi'n-Nîli fi'l-iklîmi's-şemâliyyi (Emûne Bet Abûd nemûzecen)”. *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 7/54-65. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Hathaway, Jane. *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Hisket, Mervyn. “Batı Afrika’da Kadiriye Tarikatı Mensuplarının Islahat Hareketleri”. çev. Kadir Özköse. *Marife* 4/1 (2004), 191-206.
- Hofheimz, Albrecht. “Meczûb, Muhammed b. Kamerüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/284. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Houroni, Albert. *Batı Düşüncesinde İslam*. çev. Celal Kanat. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010.
- İbn Battuta, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed Abdullah. *Rihletu İbn Battuta: Tuhfetü'n-nüzzar fî garâibi'l-esfar*. ed. Abdulmun'im Uryânî. Beyrut: Dâru ihyâi'l-ulûm, 1987.

- İbnü'l-Kâdî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsi. *Cezvetü'l-iktibâs fî zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-medîneti Fâs*. Rabat: Dârü'l-Mansur, 1973.
- İbnü'l-Mülâkkin, Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed. *Tabakatü'l-evliya*. ed. Nureddin Şüreybe. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994.
- İbrahim, Abdullah Abdürrezzak. *Ezvâü ala't-turuki's-sûfiyyeti fî'l-kârrati'l-Afikiyyeti*. Kahire: Mektebetü medbûlî, 1989.
- İbrahim, Abdurresid. *Alem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*. ed. Ertuğrul Özalp. İstanbul: İşaret Yayınları, 2003.
- Kavas, Ahmet. "Afrika'da İslam'ın Yayılışı". *Afrika'da İslamiyet -Dünü, Bugünü, Yarını-*. ed. Ahmet Kavas. 147-177. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kavas, Ahmet. "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 89-102.
- Kavas, Ahmet. "Filistin'den Doğu Afrika'ya Yayılan Yeşrutîye Tarikatı ve Kurucusu Şeyh Ali Nureddin'in Rodos'a Sürgün Edilmesi Meselesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 19 (2009), 15-36.
- Kavas, Ahmet. "Mali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/493-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Kavas, Ahmet. "Senûsî, Muhammed Mehdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/531-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmet. "Senûsiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/536-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmet. "Senusiyye Hareketinin Kurucusu Muhammed Bin Ali Es Senusi (ö.1859)". *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri*. ed. Ahmet Kavas - Muhammed Tandoğan. 159-169. İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2019.
- Kavas, Ahmet. "Şinkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kerim, Mutasim el-Hac İvaz el-. "Medinetü Berberia's-Sûdâniyyeti ve'ravâbitü's-sekâfiyyetu li'r-rıhleti'l-Hicâziyyeti: Dirâsetun ve seikiyyetun li'resâili's-sâdeti'l-kentiyyeti". *Mü'temeru tarîki'l-hacci fî İfrîkiya*. 3/147-181. Hartum: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İfrîkiya, 2016.
- Kurşun, Zekeriya. "el-Hac Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/417-419. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Macîrî, Ahmed b. İbrâhim el-. *el-Minhâcu'l-vâdih fî tahkiki kerâmâti Ebî Muhammed Sâlih*. ed. Abdüsselâm Saîdî. Fas: Menşûratü vizâratü'l-evkâf, 2013.
- Makrizî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. Kahire: Matbaatü'n-Nîl, 1906.

- Martin, B. G. *Sömürgeciliğe Karşı Afrikada Sufi Direniş*. çev. Fatih Tatlılıoğlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.
- Menûnî, Muhammed el-. *Varakâtu ani’l-hadâra’l-Mağrîbiyye fî asri Ben-i Merînî*. Rabat: Külliyyete’l-edeb ve’l-ulûmi’l-insâniyye, 1979.
- Müeyyed, Sadık el-. *Afrika Sahra-yı Kebiri’nde Seyahat*. ed. H. Bostan - N. Omaç. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.
- Münir, Abdurrahman Muhammed Osman-Amr Abdüaziz. “Tarîku rakbi’l-hacci’ş-Şinkîtiye min hilâli rihleti’l-hacci el-Beşir b. el-Hac Ebî Bekr b. et-Tâlib Ömer el-Bertellî v. 1214/1800”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî İfrîkiya*. 2/136-154. Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtî’l-İfrîkiya, 2016.
- Nakira, Muhammed Abdullah el-. *İntişaru el-İslâm fî Şarki İfrîkiya ve münâhazatü’l-garbülehu*. Riyad: Daru’l-Murîh, 1982.
- Öngören, Reşat. “Tarikat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/95-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özköse, Kadir. “Ahmed Zerrûk, Hayatı ve Tasavvufî Düşüncesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 141-177.
- Özköse, Kadir. “Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika’da İslam ve Tasavvuf”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/7 (2001), 157-184.
- Özköse, Kadir. “Fas’ta Tîtunfitr Ribâtı ve Emgâriyye Tarîkatı “et- Taifetü’s-Sanhâciyye”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 76-106.
- Özköse, Kadir. “Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan Tarikat: Salihyye Tarikatı ve Asafi Ribatı”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2007), 27-49.
- Özköse, Kadir. “Ticânî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/130-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Raslan, Muhammed Elseb Misrati. *Libya’da Senusilik Hareketi*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Sa’dullah, Ebü’l-Kâsım. *Târîhu’l-Cezâiri’s-sekafî: 1500-1830*. Beyrût: Darü’l-Garbi’l-İslâmi, 1998.
- Sâlih, Avvaz Sâlih Ali. *Tarîku’l-hacci ve eseruhâ alâ memleketi’l-Func el-İslâmiyye fî’l-fetrati (910-1236/1504-1821)*. Hartum: Câmiatü Ümmü Derman, 2011.
- Sîsî, Eymen es-. “Devru’l-hacci ve kavâfilihî fî eslemeti Garbi İfrîkiyâ”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî İfrîkiya*. 4/66-104. Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtî’l-İfrîkiya, 2016.
- Şâmî, İbrahim Ali Yusuf eş-. “Turuku’l-hacci fi’s-Sahrâi’l-Kübrâ asra devletî Mâlî ve Sungay”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî İfrîkiya*. 2/108-135. Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtî’l-İfrîkiya, 2016.

- Şerid, Ahdar. “Zeveye’l-hareketi’s-Sen’usiyyeti ve devruhe fî tar’iki’l-hacci zevâye’s-Senûsiyyi Muhammed bin Ali nemûzecen”. *Mü’temeru tarîki’l-hacci fî İfrîkiya*. 7/219-236. Hartum: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-İfrîkiya, 2016.
- Tâhir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Ticâni, Muhammed el-Hâfız et-. *el-Hac Ömer el-Fûtî*. Mısır: Zâviyetü’t-Ticâniye, 1963.
- Tinbûktî, Ahmed Bâbâ et-. *Neylû’l-ibtihâc*. ed. Abdülhamîd Abdullah el-Herrâme. Trablus: Daru’l-kâtib, 1989.
- Yeşrutiyye, Fâtıma el-. *Mevâhibü’l-ḥaḳ fî kerâmâti’l-Yeşrutiyyeti’s-Şâzeliyye*, ts.
- Yiğit, İsmail. “Tunus (Kültür ve Medeniyet)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/393-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Zarcone, Thierry. *Kudûs’teki Orta Asyalı ve Hintli Sufî Hacılar*. çev. Berna Akkıyal. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Zâvî, Tâhir Ahmed. *A’lâmu Libya*. Beyrut: Dârü’l-Medâri’l-İslâmî, 2004.